

ke kavmim rabbimin beni bağısladığını ve ikram edilen kulları arasına aldığını bilseydi" (Yâsîn 36/26-27) meâlindeki âyetleri okuyarak ruhunu teslim etti. Cenaze namazını Abdülkâdir-i Geylânî kıldırdı.

Ebû'l-Vakt'in asıl şöhreti, *Şaḥîḥ-i Buḥârî*'nin güvenilir râvilerinden biri olmasından kaynaklanmaktadır. Rivayet ettiği *Şaḥîḥ-i Buḥârî* nüshasını Zilkade 465'te (Temmuz 1073) hocası Dâvûdî'den (ö. 467/1075), Dâvûdî Hamevî'den (Serahsî, ö. 381/991-92), Hamevî de Buhârî'nin talebesi Firebrî'den (ö. 320/932) almıştır. Ali b. Muhammed el-Yünî'nin (ö. 701/1301), bugün elde bulunan matbu *Şaḥîḥ-i Buḥârî* nüshasını düzenlerken dayandığı dört önemli nüshadan biri, (ط) rumuzuyla gösterdiği Ebû'l-Vakt'in nüshasıdır (bk. el-CÂMÎ'U's-SAHİH).

BİBLİYOGRAFYA :

Sem'ânî, *et-Taḥbîr*, I, 611-612; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 182-183; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 239; a.mlf., *el-Lübâb*, II, 105; Nevevî, *Mâ Temessü ileyhi ḥacetü'l-kârî li-Şaḥîḥi'l-İmâmî'l-Buḥârî* (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübî'l-ilmîyye), s. 62-63; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 226-227; İbn Rüşeyd, *İfâdetü'n-naṣîḥ* (nşr. Muhammed Habîb b. Hoca), Tunus, ts., s. 119-124; Zehebî, *A' lâmü'n-nübelâ*², IX, 389-390; XX, 303-311; a.mlf., *Düvelü'l-İslâm* (nşr. Fehîm M. Şeltût — M. M. İbrâhîm), Kahire 1974, II, 70; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, *el-Müstefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd* (nşr. M. Mevlüd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 277-279; Yâfîî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 304; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 238; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 328; Kastallânî, *İrşâdû's-sâri*, Kahire, ts., I, 39-40; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 166.

KEMAL SANDIKÇI

EBÜ'İ-VEFÂ el-BAĞDÂDÎ

(bk. İBN AKİL, Ebü'l-Vefâ).

EBÜ'İ-VEFÂ el-BAĞDÂDÎ

(أبو الوفاء البغدادي)

Ebü'l-Vefâ' Tâcü'l-ârifîn
Seyyid Muhammed b. Muhammed
Arîz el-Bağdâdî
(ö. 501/1107)

Anadolu'daki
bazı sosyal-dinî hareketlerde
önemli rol oynayan
Vefâiyye tarikatının kurucusu.

417 (1026) yılında Irak'ın Kûsan bölgesinde doğdu. Hakkındaki bilgiler, döneminin veya sonrasının belli birkaç kaynağındaki sınırlı kayıtlardan ibarettir. Ebü'l-Vefâ'ya dair asıl kaynak, Şehâbeddin Ahmed el-Vâsî'tin 773'te (1371) kaleme aldığı *Tezkiretü'l-müttakîn ve*

tebşîratü'l-muktedîn adlı Arapça menâkıbnâmedir (Bibliothèque Nationale de Paris, de Slane, Ar., nr. 2036). Menkıbelerle karışık bir biyografi niteliğindeki bu eserin *Menâkıb-ı Tâcü'l-ârifîn Seyyid Ebü'l-Vefâ* adını taşıyan, mütercimi meçhul Türkçe çevirilerinin yazma nüshalarına oldukça sık rastlanması (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 2427; İÜ Ktp., TY, nr. 1560) onun Anadolu'da iyi tanındığını gösterir.

Menâkıbnâmeye göre adı Muhammed b. Muhammed Arîz olan Ebü'l-Vefâ Kürt asıllı olduğu sanılan bir ailenin çocuğudur. Tahsilinin önemli bir kısmını Bağdat'ta yaptıktan sonra Buhara'ya gitmiş, dinî ilimleri öğrenerek tekrar Bağdat'a dönmüş, burada Ebü Muhammed eş-Şünbükî'ye intisap etmiştir. Uzun süre hizmetinde bulunduğu şeyhi, kendisine karşı gösterdiği vefa ve sadakatinde dolayı ona "Ebü'l-Vefâ" künyesini vermiştir. Menâkıbnâmede ayrıca onun İmam Zeynelâbidin soyundan bir seyyid olduğu da kaydedilir (vr. 1^b-8^b, 85^b-88^b).

Ebü'l-Vefâ, Ebü Muhammed eş-Şünbükî'nin vefatından sonra onun yerine geçti ve hemen her tabakadan pek çok sayıda mürid endindi. Bu durumun Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ı (1031-1075) endişeye sevkettiği ve halifenin, bir seyyid olması dolayısıyla Ebü'l-Vefâ'nın ileride hilâfet makamına göz dikebileceğini düşündüğü rivayet edilir. Menâkıbnâmeye göre halife bu endişeden kurtulmak için şeyhi sapıklıkla suçlayarak bir ulemâ heyeti huzurunda yargılatıp ölümüne mahkûm ettirmeyi tasarlamış, fakat plan istenildiği gibi sonuçlanmamış, şeyh ulemâ önünde kendisine yöneltilen sorulara başarılı cevaplar vererek onları mahcup etmiştir (Şehâbeddin Ahmed el-Vâsî'ti, vr. 45^b).

Menâkıbnâmede anlatılan bazı olaylar, Ebü'l-Vefâ'nın Ehl-i sünnet ilkelerine pek uymayan bazı davranışlara sahip bulunduğunu göstermektedir. Eserdeki parçalardan birinde, halifenin şeyhe bir mektupla birlikte bir şarap kadehi gönderdiği; mektupta, kadın-erkek bir arada yaptığı âyinlerde şarap sunmak için kullanılmak üzere bu kadehin gönderildiğinin yazıldığı hikâye edilir (a.g.e., vr. 46^b-47^a). Benzer bir olayın Ahmed Yesevî için de söz konusu olduğu bilinmektedir (Köprülü, s. 23). Müridlerinin büyük bir çoğunluğunun konar göçer Türkmenler'den oluştuğu anlaşılan Ebü'l-Vefâ'nın bu tür âyinler yaptığından şüphe etmemek gerekir. Ona nisbet edilen Vefâiyye

ye tarikatının XIII. yüzyıl Anadolu'sundaki en güçlü temsilcisi olan ve Babai isyanı diye bilinen büyük sosyal ayaklanmayı gerçekleştiren (1240) Baba İlyas'ın da bu tür âyinler yaptığını bizzat torunu Elvan Çelebi nakletmektedir (*Menâkıbü'l-kudsiyye*, s. 22-23).

Ebü'l-Vefâ'nın gerçekten Kürt asıllı olduğunu kabul etmek biraz güçtür. Çünkü menâkıbnâmede onun en ileri gelen halifelerinin hemen tamamının Boğa b. Batu, Muhammed et-Türkmânî, Turhan, Tekin vb. tipik Türk isimleri taşıdığı ve ya onların Türkmen olduklarını gösteren nisbeleri bulunduğu görülmektedir. Ayrıca o çağın Arap müelliflerinin, bölgenin yerli halkı olan Kürtler'in göçebe bir hayat tarzı sürmeleri dolayısıyla, Türkmen türmeleri gibi oraya gelen bütün öteki konar göçer toplulukları da "Kürd" kelimesiyle niteledikleri bilinmektedir. Buna göre Ebü'l-Vefâ'nın bir Kürt şeyhi olması muhtemel bulunmakla beraber Türkmen şeyhi olması ihtimali daha güçlü gibi görünmektedir.

Şa'rânî'nin, zamanında çok büyük bir şöret sahibi olduğunu kaydettiği (*et-Taḥbîr*, I, 107) Ebü'l-Vefâ ömrünün büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmiş, bundan dolayı Bağdâdî nisbesini almış ve 20 Rebülevvel 501'de (9 Aralık 1107) burada vefat etmiştir. Harîrîzâde'nin onun ölüm tarihini 495 (1101) olarak göstermesi yanlıştır.

Ebü'l-Vefâ'nın biri fıkha dair *er-Risâle*, diğeri tasavvufla ilgili *Hulâsatü't-tevhîd fi kavâ'id-i-tasavvuf* adlı iki eseri olduğu rivayet edilmektedir.

Vefâiyye tarikatının Irak ve Suriye Türkmenleri'nin yanı sıra Anadolu'daki Türkmenler arasında da oldukça yaygın olması sebebiyle Ebü'l-Vefâ'nın tesiri Anadolu'ya kadar uzanmıştır (bk. VEFÂİYYE). XIII. yüzyıl başlarındaki büyük Türkmen şeyhlerinden olup adı Bektaşî geleneğine de karışan meşhur Dede Garkın'ın da bir Yesevî şeyhi olması muhtemel bulunduğu gibi bir Vefâî şeyhi olması daha büyük bir ihtimal gibi görünmektedir. Nitekim XIV. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin teşekkülü sırasında, bu devletin arazisinde yerleşmeye gelen ve ilk Osmanlı hükümdarlarıyla yakın ilişkiler kuran Geyikli Baba gibi Rum abdallarının da Ebü'l-Vefâ kûltüne bağlı bulduklarını ilk Osmanlı vekâyînâmeleri kaydetmektedir (meselâ bk. Aşıkpaşazâde, s. 46). Ayrıca Ebü'l-Vefâ menâkıbnâmesinin Türkçe çevirisinden, Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edebâ-

İlî'nin de Vefâiyye tarikatına mensup olduğu anlaşılmaktadır. Bu ise Vefâiyye tarikatının Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki rolünü vurgulamak bakımından önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şehâbeddin Ahmed el-Vâsîti, *Tezkiretül-müttakîn ve tebsiratül-muktedîn*, Bibliothèque Nationale de Paris, de Slane, Ar., nr. 2036; Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-kudsiyye*, s. 22-23; Âşikpaşazâde, *Târih*, s. 46; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'îk*, s. 12; Şa'rânî, *eş-Tabakât*, Kahire 1390, I, 107; Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, I, 127; Harîrîzâde, *Tibyân*, III, vr. 221^a-225^a; *Mir'âtü'l-Haremeyn*, III, 134-136; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* (Ankara 1966), s. 23, 38, 177-178, 193; Abdülbâki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul 1961, s. 46-49; *TCYK*, s. 552-553; Ahmet Yaşar Ocak, *La révolte de Baba Resul ou la formation de l'Hétérodoxie musulmane en Anatolie au XIIIe siècle*, Ankara 1989, s. 53-56.

AHMET YAŞAR OCAK

EBÜ'L-VEFÂ el-BÜZCÂNÎ

(أبو الوفاء البوزجاني)

Ebü'l-Vefâ' Muhammed
b. Muhammed b. Yahyâ el-Bûzcânî
(ö. 388/998)

Trigonometri ilminin kurucusu.

İslâm matematik ve astronomi âlimlerinin önde gelenlerinden olup "mühendis" ve "hâsib" lakaplarıyla da tanınır; hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Horasan'da Herat'la Nîşâbur arasında yer alan Bûzcân kasabasında (bugünkü Türbet-i Câm) 1 Ramazan 328'de (10 Haziran 940) doğdu ve 388'de (998) Bağdat'ta öldü; bazı kaynaklarda ölüm tarihi 387 (997) olarak geçmektedir. Matematik alanında temel bilgileri amcası Ebü Amr el-Mugâzilî ve dayısı Ebü Abdullah Muhammed b. Anbese'den öğrendi. Daha sonra Bağdat'a giderek devrin tanınmış âlimlerinin yanında tahsilini tamamladı ve Bağdat'ta ders vermeye, matematik ve astronomi alanında araştırmalar yapmaya başladı. Özellikle rasatlarının çoğunu burada Bûveyhî emîrlere İzzüddeve Bahtiyâr b. Muizzüddeve döneminde gerçekleştirdi. Bu konuda görüşlerinden faydalanmak için Bîrûnî ile mektuplaşıyordu; bu sırada Bîrûnî'nin Hârizm'de, Ebü'l-Vefâ'nın Bağdat'ta gözledikleri birküs olayının rasat sonuçlarını karşılaştırmışlardı. Ayrıca Bîrûnî bazı eserlerinde onun rasatlarından söz etmiştir. Ebü'l-Vefâ'nın, çağdaşı olan Ebü Ali el-Hubûbî ile de mektuplaştığı ve Hubûbî'nin üçgenlerin alanını bulma konusunda ondan bazı formüller istediği bilinmektedir. İbn Hallikân'a göre

Ebü'l-Vefâ meşhur bir matematikçidir (hâsib) ve ayrıca geometri ilminde de özellikle kirişlerle ilgili yeni ve benzeri görülmemiş buluşların sahibidir. Kemâleddin İbn Yûnus da onu geometriyi en iyi bilen âlimler arasında gösterir.

Trigonometrinin Regiomontanus (ö. 1476) tarafından kurulduğu hakkındaki yaygın kanaatin doğru olmadığı artık anlaşılmış bulunmaktadır. Her ne kadar trigonometriyle ilk defa Me'mûn devri âlimlerinden Habeş el-Hâsib el-Mervezî ilgilenmişse de bu konuyu sistematik bir ilim dalı haline getiren Ebü'l-Vefâ'dır. Bu husustaki çalışmaları arasında trigonometri teoremlerinin ilk ispatlarını vermiş, "zıl" adı altında tanjantı, "kutru-zıl" adıyla sekantı tarif etmiş ve trigonometrik fonksiyonların yayın fonksiyonu olarak 15 dakikalık adımlarla hassas cetvellerini gerçekleştirmiştir. Kendisinden önce bu alanda çalışan Mervezî'nin cetvelleri, tanjant ve kotanjantı yayın fonksiyonu halinde vermediği gibi Ebü'l-Vefâ'ninkiler kadar sıhhatli de değildir. Ebü'l-Vefâ, α ve β , toplam ve farkları 90 dereceden küçük iki yay ve $\alpha > \beta$ olmak üzere $\sin(\alpha + \beta) \cdot \sin \alpha < \sin \alpha \cdot \sin(\alpha - \beta)$ eşitsizliğini bulmuş ve sonradan kendi adıyla anılan bu teoremi kullanıp $\sin 30'$ dakikayı sekiz ondalığa kadar doğru olarak $\sin 30' = 0,00872653672$ şeklinde hesaplamıştır. Bundan başka $\sin \alpha$ ve $\sin \beta$ bilindiğine göre, $\sin(\alpha \mp \beta)$ 'dan hareketle $2 \sin^2 \frac{\alpha}{2} = 1 - \cos \alpha$, $\sin \alpha = 2 \sin \frac{\alpha}{2} \cos \frac{\alpha}{2}$ formüllerini de bulmak yarım açının sinüs ve kosinüsünün hesabını sağlamıştır. Ayrıca bazı küresel üçgen problemlerinin çözümü için de çeşitli metotlar geliştirmiştir. Büyük harfler açıları, küçük harfler kenarları ve A dik

açıyı göstermek üzere bir küresel dik üçgende $\frac{\sin c}{\sin C} = \frac{\sin b}{\sin B}$ eşitliklerini bulmuştur. Bunların yanında eğik açılı küresel üçgenler için sinüs teoremini de ispat etmiştir. Parabolün nokta nokta çizimi için yeni bir metot geliştiren Ebü'l-Vefâ'nın ayrıca geometrik çizimlerle ilgili kısmen Hint modellerine dayanan bazı önemli çalışmaları da vardır. Pergelin bir tek açıklığıyla daire içine kare çizimini ve verilen bir kare içine eşkenar üçgen çizimini ilk defa Ebü'l-Vefâ yapmıştır. Ayrıca düzgün çokyüzlüler problemiyle uğraşmış, yedi ve dokuz kenarlı düzgün çokgenlerin yaklaşık çizimlerini vermiştir. Onun cebir ve denklemler teorisine de çeşitli katkıları vardır ve özellikle $x^4 + px^3 = r$ denkleminin çözümünü iki parabolün ara kesitini alarak bulması dikkat çekicidir.

Ebü'l-Vefâ'nın astronomi çalışmaları arasında büyük önem taşıyan orijinal rasatlarla tesbit ettiği yeni parametreler asırlar boyunca kullanılmıştır. *el-Mecis-tî* adlı eserinde Danimarkalı astronom Tycho Brahe'den (ö. 1601) çok önce ayın değişimini de (tâdil, varyasyon) incelemiş ve Ebü Nasr İbn İrâk'ın eserlerini bazı noktalarda tenkit etmiştir. Bu konudaki görüşleri ve tanjantla ilgili buluşlarının orijinalliği XIX. yüzyıldan beri ilim tarihçileri arasında tartışılmaktadır. Astronomiye yaptığı büyük katkılardan dolayı ayın bir kraterine onun adı verilmiştir.

Eserleri. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde ayrıntılı bir listesi bulunan eserlerinin bir kısmı kaybolmuş, bir kısmı da henüz incelenmemiştir. Öklid ve Diophantus'un çalışmaları hakkındaki yorumlarıyla kendi orijinal buluşlarını ihtiva eden kitabı ve Ebü Ca'fer el-Hârizmî'nin

Ebü'l-Vefâ
el-Bûzcânî'nin
ez-Zîc'ü ş-
şâmil adlı
eserinden
iki sayfa
(Süleymaniye Ktp.,
Lâleli,
nr. 2137,
vr. 24^a-25^a)

